

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԻՂԱՅԻՐԸ

Չափազանց չեն հայ ազգի իղձերը, որոց իրագործումը դարերի ընթացքում այս բազմաչարչար ժողովուրդը սպասում է:

Հինգ, վեց հարիւր տարի հայը տառապում է քրիստոնեայ լինելու պատճառով և սակայն ձեռք չէ քաշում իւր կրօնից, որ այնքան աղէտալի օրերի պատճառ է դառել նրա համար: Կրօնը հայի համար դառել է ազգայնութեան տարր, որպէս լեզուն և ցեղային միւս առանձնայատկութիւնները: Իւր ազգային եկեղեցին և լեզուն պահելու և իւր հոգեկան ընդունակութիւնները ազատ զարգացնելու ամենատարրական իրաւունքներ է խնդրել հայը դարերի ընթացքում, որպէս և կեանքի ու ստացուածքի ապահովութեան պայմաններ:

Այսօր էլ հայի գլխաւոր պահանջները պտտւում են վերոյիշեալ ամենաչնչին իղձերի շուրջ:

Գիտէն արդեօք հայի բանսարկու թշնամիները, որ ծայրայեղ համարուած հայ տարրերը և կուսակցութիւններն անգամ իրենց ծրագիրների մէջ երբեք չեն ունեցել հայկական անկախութեան խնդիր՝ նոյն իսկ Թիւրքահայաստանի վերաբերմամբ: Այս այսպէս լինելով հանդերձ սակայն մենք ենթարկուել ենք անարդար հալածանքի հէնց նրանց կողմից, որոնց մենք բնական դաշնակից ենք համարել և բարեկամ և իրօք բարեկամ էլ եղել ենք:

Իսկապէս ասած Հայկական դաւառների բեֆօրմների հարցը և հայութեան կուլտուրական զարգացման

յոյսերը մեր ազգի մէջ սկսուել են արծարծուել աւելի ուժեղ կերպով Ռուսաստանի անմիջական ազդեցութեան տակ և Ռուսաց տէրութեան աջակցութեամբ: Երբոր Մեծն Պետրոսը հանճարեղ հեռատեսութեամբ ծրագրեց Ռուսիայի ապագայ դերը մերձակայ Արևելքում՝ նա իւր թափանցիկ մարդարէական նրբամտութեամբ էլ հասկացաւ հայ տարրի անհրաժեշտ կարևորութիւնը իւր նպատակների իրագործման համար: Եթէ վերջին տարիների մեր կարճամիտ թշնամիները մի փոքր պատմական գիտութիւն ունենային՝ նրանք, նոյն իսկ Ռուսաստանի էական շահերին հակառակ, չէին խախտիլ Ռուսիայի աւանդական քաղաքականութիւնը և կողմնակի պատճառ չէին դառնալ ոչ հայկական կոտորածների և ոչ էլ իրենց բնական թշնամիների զօրեղանալուն: Մեր ասածները պատմական փաստեր են, որոնք ծանօթ պիտի լինին ամեն մի գրագէտ Կովկասցու:

Այս կողմից վերին աստիճանի հետաքրքրական և հարուստ գիրք է 1898 թուին Պետերբուրգ հրատարակուած պ. Կ. Եզեանի մեծաջան աշխատութիւնը, որ «Сношение Петра Великого съ армянскимъ народомъ» վերնագիրն է կրում: Այս ճշմարտապատում գիրքը աւելի մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել Ռուսաստանի իսկական շահերին, քան նոյն Ռուսաստանի անունից դործող անթիւ և անհամար վելիչկոյանման կարճամիտ հայրենասէրների, որպէս և շատ մեծ գործ է կատարել այս գիրքը յօգուտ հայութեան, քան թէ նոյն Եզեանի թշնամի բազմաթիւ սուտ հայ ազգասէրների: Այս գիրքը գալիս է վաւերաթղթերով ապացուցանելու, որ հայկական խնդիրը իւր նոյն իսկ ներկայ դրութեամբ ստեղծուած է և հրապարակ հանուած Ռուսաստանի նախաձեռնութեամբ դեռ հարիւրաւոր տարիներ առաջ և որ ոչ մի ծայրայեղ հայ յեղափոխական կոմիտեո կամ կազմակերպութիւն իւր վերջնական ձգտումներով ու նպատակներով չէ կարող նոյն իսկ հեռուոր հասկացողու:

Թիւն ունենալ այն բաղադրութեան մասին, ինչ որ հայ ժողովրդին խոստանում էին Ռուսաստանի Թագաւորներից հանճարեղները: Այո, հարիւրաւոր տարիներ առաջ Ռուսաստանը աւելի լաւ էր հասկանում իւր էական շահերը մօտաւոր արեւելքում և աւելի լաւ էր ճանաչում իւր բարեկամներին և թշնամիներին, քան թէ Կատկոֆների, Վելիչկոնների և Սուվորինների Ռուսաստանը: Բայց դառնանք պատմութեանը:

Մեր օրերում սակայն պատմութեան դիմողները շատ քիչ են, որովհետև մտածողութեամբ և դատողութեամբ ապրողները առհասարակ քիչ են, իսկ րոպէական կրքերով և ժամանակաւոր շահերով ապրողները շատ: Սակայն ազգերի կեանքը կապուած է պատմութեան հետ, իսկ անհատներինը օրերի և տարիների հետ: Եւ երբոր մարդիկ համարձակութիւն ունին դատելու մի ազգի վիճակի մասին և վճռելու ազգային խնդիրներ, նրանք պարտաւոր են թերթելու պատմութեան էջերը և ոչ թէ ղեկավարուեն իրենց տեսածով ու լսածով:

Արդէն վերև յիշեցինք հարևանցօրէն, որ Կովկասեան երկրում Ռուսաստանը և հայութիւնը բնական դաշնակիցներ են: Պատմական իրողութիւնն և պատմութիւնը չեն կարող յեղաշրջել ոչ Ռուսաստանի իսկական շահերի թշնամի ռուս մարդիկ, նոյն իսկ եթէ նրանք լինեն բարձրաստիճան, բայց կարճամիտ չինովներ, և ոչ հայութեան թշնամի հայեր, եթէ նրանք լինեն նոյն իսկ հայ ազգասէրի եարլիկով զարգարուած:

Իսկ պատմութիւնը չէ կարելի հաշուել տասնեակ տարիներով և ազգերի յարաբերութեան խնդիրը քննելիս 15—20 տարուայ դէպքերը պատմութեան անիւը խալառ շուռ տալու նշանակութիւն չպիտի ունենան: Եթէ վերջին 15—20 տարուայ ընթացքում ռուս կարճամիտ չինովների և հայութեան գաղտնի թշնամիների շնորհիւ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը թէ

իւր իսկական շահերի նկատմամբ և թէ հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ երկու կողմերի համար էլ ցաւալի և կորստաբեր ընթացք ստացաւ, այդ դեռ չի նշանակում, որ պատմութիւնը իւր իսկական դերով հանդէս չէ գալու և չէ լուսաբանելու Ռուսաստանի և հայութեան փոխադարձ յարաբերութեանց իսկական կոչումը:

Իսկ պատմութիւնը ահա թէ ինչ է ասում. քրիստոնեայ Հայերը և Վրացիները ոչ միայն իրենց փրկութեան յոյսը Ռուսաստանի վերայ ունէին դարերով առաջ, այլ և նոքա իրենց արիւնով են նպաստել ռուսների Կովկաս մտնելուն: Երբոր Պետրոս մեծը Դերբէնդի իւր արշաւանքից յետոյ չկարողացաւ հաստատուել Կովկասեան ավերում և հեռացաւ երկրից, Թիֆլիզի այն ժամանակուայ առաջնորդ փարվազեանց արքեպիսկոպոսը 1722 թուի դեկտեմբերի 12-ին ահա թէ ինչ է գրում Ռուսաստանում եղած Մինաս վարդապետին.

«Մենք 2 ամիս սպասում էինք կայսեր Գանձակում Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելուն պէս, բայց յետոյ իմացանք, որ թաղաւորը վերադարձել է, իսկ բոլոր քրիստոնեաները խիստ ցաւեցին ու լացով ցրուեցին և դարձան իրանց տները, իսկ մենք Վախտանգի հետ միասին գնացինք Վրաստան, ուր տեսանք Վախտանգի ու Կայսեր դեսպանի մեզ ուղղած նամակները, որի մասին իմանալով անհաւատները՝ տարածեցին, թէ մենք արդէն ընդունել ենք կայսեր հպատակութիւնը. իսկ մենք մնացինք Թիւրքերի, պարսիկների և լէզզիների մէջ ինչպէս մի խախուտ նաւ ծովի վերայ, չունենալով ոչ մի յոյս, բացի Աստծուց և կայսրից: Յանուն Աստուծոյ և քրիստոնէութեան խնդրում եմ քեզ, աշխատիր, որ կայսերական զօրքերը շտապեն Շամախի և հէնց որ կիմանանք այդ, մեր հարիւրհազար հայ ժողովրդով կղիմաւորնք եւ զինուած պատրաստ կլինինք: ¹⁾

¹⁾ Այս և յետագայ քաղաածները արել ենք Эзовъ. Спом. Петра вел. съ Арм. нар. գրքից:

Մի փոքր յետոյ նոյն Պետրոս Մեծը գրում է. «և ամենահաստատ կերպով յուսադրել հայ ժողովուրդը մեր կայսերական ողորմածութեամբ և յայտնել նրանց, թէ մենք համաձայն նոցա խնդրի մեր հովանաւորութեան տակ առնել և անհաւատների լծից ազատել պատրաստ ենք և տրամադիր»:

Յայտնի է նոյնպէս, որ ռուսները մեր երկիրը դեռ չտիրապետած ժամանակ Հայոց թէ ժողովուրդը և թէ հոգեւորականութիւնը ամեն կերպ ձգտում էին դիւրացնելու Ռուսաստանի արշաւանքները և նպաստում, իսկ մեր Սիմէօն մեծագործ կաթողիկոսը շարագրեց և Կովկասի բոլոր հայ եկեղեցիներում մտցրեց Ռուսաստանի յաջողութեան և ռուսաց կայսերական տան համար մաղթանք այն ժամանակ, երբ մեր երկիրը դեռ պարսից տիրապետութեան տակ էր: Յովսէփ Արղուութեանի ծառայութիւնները Եկատերինէ մեծի ժամանակ ոչ միայն բաղմաթիւ բարձրագոյն հրովարտակիներ ինքն արժանացել, այլ և Մեծն Եկատերինէն Պատեմկենի ծրագրով աւելի օգտաւէտ էր համարում Ռուսաստանի Բարձրագոյն շահերի համար նորա հովանաւորութեան տակ հայկական ինքնուրոյն մի իշխանութիւն ստեղծել, որի կազմակերպութեան ծրագիրն 1786 թուին Պետերբուրգ գրուեց, իսկ 1789 թուին հաղորդուեցաւ Էլմիածին, բայց անկատար մնաց (տես Ռիւան Հայոց պատմութեան» գիրք Դ. յաւելուած Ա) անշուշտ կայսրուհու մահուան պատճառով:

Վրաստանի միացման ժամանակ 1801 թուի սեպտեմբերի 12-ին Պօղոս կայսեր մի ընկերիպտը կայնոր երկրի կառավարութեան համար, ուր հայերի մասին ասուած է. «Ձեր առանձին ուշադրութեանն եմ առաջարկում գրաւելու Հայ ազգը ամեն կերպ փաղաքշելով նոցա, այս նպատակով բարեհաճում ենք, որ դուք կարելոյն չափ հովանաւորէք Էլմիածինի—Արարատեան Մայր Ա-

թուր և այդ եկեղեցու պետի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանէք»:

Յետագայ բոլոր պատերազմների ժամանակ հայերի կատարած դերը յօգուտ Ռուսաստանի այնքան նշանաւոր է, որ ոչ մի ժամանակաւոր անարդարութիւն չի կարող պատմութիւնից ջնջել հայի մատուցած անթիւ ծառայութիւնները:

Այո, պատմութիւնը վերջապէս իւր գործը պիտի կատարէ:

Նոյն իսկ Պասկեվիչը, որ առանձին սէր չէր զգում դէպի հայերը, ահա թէ ինչ է գրում Ադրիանապօլսի դաշնադրութիւնը կապելուց յետոյ 1829 Վ. հոկտ. 10-ի իւր ամենահպատակօրէն զեկուցման մէջ առ Նիկողայօս Ա. կայսր. «Այս հեռաւոր աշխարհներում, ուր քրիստոնէութիւնը երկար դարեր ճնշուած էր անարդար լծի տակ, Ձեր մեծութեան զօրքը չէր վախճնում թշնամու գործողութիւններից հայերի և յոյների շնորհիւ: Բայազիտում 2000 հայ կուռում էին մեր զինուորների շարքում. Ղարսում հայերից կազմուած էր մի բատալիօն և մինչև 800 այրուձի հայերից պահպանում էին սահմանը արշաւանքների դէմ: Արժանացրէք, ամենողորմած թագաւոր, Ձեր ողորմած ուշադրութեան այս դժբաղդ զոհերը և մի թողնէք, որ օսմանցիների կամայականութիւնը վրէժխնդիր լինի նոցա այն անձնուիրութեան համար, որ նոքա ցոյց տուին Ռուսիային»:

Ներսէս հինգերորդ Աշտարակեցու անձնուիրութիւնը դէպի Ռուսիան և նորա գործերը պատմական անհերքելի փաստեր են, որոց նշանակութիւնը Կովկասի տիրապետութեան պատմութեան մէջ ահագին է և անվիճելի:

Վերջին Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ կատարուած իրողութիւններն այնքան մօտ ժամանակուայ անցքեր են, որ բոլորին էլ յայտնի են և մենք աւելորդ ենք համարում կրկնել այստեղ: Այս պա-

տերազմի վերջնալու ժամանակ էր, որ ազատարար Ա. Բ. կայսեր անմիջական նախաձեռնութեամբ ծնունդ առաւ հայկական խնդիրը և Թուրքիայի հայաբնակ դաւառների մէջ ընթորմներ մտցնելու կարեւորութիւնը եւրոպական քաղաքագիտութեան և միջազգային խնդիրներէ շարքն անցաւ։ Ս. Ստեփանոյի դաշնադրութեան 19 յօդուածն էր, որ պահանջում էր Թուրքիայից ընթորմներ մտցնել այդ դաւառներում, իսկ Բերլինի դաշնագիրը այդ յօդուածը վերափոխեց 61-րդ յօդուածի։

Ահա այսպէս ծագեց հայկական խնդիրը և ներկայ հայ յեղափոխական տարրերը աւելի չեն պահանջում, բան ինչ որ պահանջել է Ռուսաստանի դիպլոմատիան դարերի ընթացքում, ծրագրել է և խոստացել հայերին։

Ներկայ հանգամանքները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ Ռուսաստանի նախկին քաղաքագիտութիւնը աւելի ուղիղ ճանապարհի վրայ էր և որ իւր աւանդական քաղաքականութիւնից չեղուելը շատ վտանգաւոր և քնասակար եղաւ Ռուսաստանի շահերի համար մօտակայ Արևելքում, ուր գերմանական ազդեցութիւնը զօրեղացաւ և փոխարինեց Ռուսաստանի պատմական դերին։

Այժմ մեր առաջ նորից կանգնած է Ռուսաստանի յարաբերութեան խնդիրը դէպի Կովկասի ազդեցութիւնները, որոնցից ամեն մէկը իւր ցանկութիւնները և իւր իղձերն է արտայայտում։ Ահա թէ ինչու մի այսպիսի ժամանակ մենք կարեւոր համարեցինք մի կարճ ակնարկ ձգել պատմութեան վրայ։ Շեշտեմք մի անգամ ևս, որ անցեալն է ծնում ներկան ու ապագան։ Անցեալի ուղիղ հասկացողութիւնը ղեկավար պիտի լինի ներկայի խնդիրները լուծելու համար։ Իսկ անցեալն այն է, որ հայը Ռուսաստանի բնական և անձնուէր բարեկամն է եղել և պատմաբանօրէն այլապէս էլ լինել չէր կարող, յայտնի քաղաքական և աշխարհագրական փակտօրների շնորհիւ ժամանակ է ուրեմն, որ Ռուսաստանի պետական

անձինք փաքր ինչ աւելի գնահատեն պատմութիւնը և հայ ժողովուրդն էլ լուրջ կերպով հասկանայ, որ ընդհանուր Ռուսաստանի բարօրութիւնից է կախուած Կովկասեան հայութեան բաղդաւորութիւնը և այսօր էլ հայը նոյն անձնուիրութեամբ միացած է Ռուսիայի պատմութեան և ապագայի հետ, որպէս հարիւրաւոր տարիներ առաջ:

Իսկ հայի պահանջները այնքան տարրական են, այնքան իրաւացի, որ միմիայն վերջին տաս—քսան տարուայ բիւրոկրատիայի միանգամայն անհայրենասիրական ուղղութեան շնորհիւ էր, որ այդ ցանկութիւնները խեղդուեցին: Ի՞նչ է խնդրում այսօր հայը, որի համար այնքան անմեղ զօհեր է տուել և տալիս: Հայը խնդրում է, — Հայաստանեայց եկեղեցու կատարեալ և նոյն իսկ բոլոր ոչ-բրիստոնեայ գոռոզ աշխարհակալներից ճանաչուած ինքնուրոյնութիւն, որ վերջին ժամանակներումն է միայն խախտուել, եկեղեցական կալուածների սեփականութեան վերադարձը, հայոց նախկին դպրոցների բացումը 1871 թուականի կանոնադրութեամբ, արդար վերաբերմունք դէպի հայ գիւղացու տնտեսական պահանջները, իսկ թիւրքահայերի նկատմամբ ցանկանում է իրաւործուած տեսնել Ռուսաստանի աւանդական քաղաքականութեան լաւագոյն և լայն ծրագիրները, որոնք ամփոփուած են Սանստէֆանոյի 19-րդ և Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածներում: Հայը մօտաւոր Ասիայի միակ ազգն է, որ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ իբրեւ ինքնավար ժողովուրդ մեծապէս կնպաստէ Եւրոպական կուլտուրայի տարածման մօտաւոր արեւելքում, որ և Ռուսիայի կոչումն է եղել միշտ: Այս է պատմական ճշմարտութիւնը:

ԳԱՐ. ԵՆԳԻՖԱՐԵԱՆ